

היבטים חברתיים של מנהגי הקבורה ביהודה בתקופת הברזל ב

אירית יזרסקי
 אוניברסיטת בן-גוריון

"...there is no reason to think that modern peoples living in remote areas of the world are any more or less peculiar than ourselves, or than any of the groups who lived at various different times and in different areas of the ancient world." (P.J. Ucko, 1969, 262)

מבוא

התגובה האנושית למוות היא רבת משמעויות והבעות, ואינה מקרית ואקראית. ההיבטים של נושא זה רבים ומגוונים, ומספר המחקרים שנכתבו על כך בשלושים השנים האחרונות רב (Brown, 1995) ושם ביבליוגרפיה). הוויכוח הראשוני בין החוקרים נסוב אודות אופן ההתייחסות אל מנהגי הקבורה; האם הינם "אופנה" או חלק מאידאולוגיה תרבותית, ובמילים אחרות: דת (Chapman & Randsborg, 1981, 4, 8). במרוצת הזמן, עם התפתחות המחקר האנתרופולוגי, בנו הארכיאולוגים מודלים תיאורטיים, שאפשרו להם לקשור את הנתונים משדות קבורה של חברות עבר עם דגמי התנהגות אנושית (Chapman & Randsborg, 1981, 1). יש שהמחקרים בנושא זה עוסקים באתר יחיד, ויש המתבססים על נתונים מקבוצת אתרים. ביסוד כל המחקרים החברתיים העוסקים בקבורה קיימת ההנחה, שקהילה יוצרת לעצמה דגם משותף וכולל של יחס והתנהגות כלפי המוות, וכי ההבדלים בטיפול שניתן לנפטרים מצביעים על הגדרת המעמד החברתי שלהם בעודם בחיים. ככל שמתרחב מאגר הנתונים ניתן ללמוד גם על הארגון החברתי. מסוף שנות ה-60 ועד אמצע שנות ה-70 עסקו מחקרים רבים בשאלה המרכזית: האם נכון לבחון חברות עבר פרי-היסטוריות על פי ערכים וקריטריונים של המאה ה-20? (Childe, 1958, 5). הקשיים הניצבים בפני חוקר בבואו לקשור נתונים ארכיאולוגיים עם נתונים אתנוגרפיים בני זמננו, והזהירות שעליו לנקוט בשחזור תמונה תרבותית כוללת (לדוגמה: Binford, 1968) היו גם מנת חלקנו במחקר המוצג בזאת.¹ מן הראוי לציין, כי ניתן לפרש את הנתונים

1. מאמר זה מבוסס על עבודת גמר לתואר מוסמך של כותבת שורות אלה, שנכתבה בהדרכתו של פרופ' ד' אוסישקין מאוניברסיטת תל-אביב (יזרסקי, 1995). חלק מהנתונים המובאים במאמר עומדים לפני פרסום, לדוגמה מערת הקבורה מחורבת ענים (ביחד עם יי לנדו), חורבת זעק (ביחד עם פי נחשוני וד' אלון) ונבי דניאל (ביחד עם ד' עמית). מאמר זה נכתב במסגרת שיעור לתלמידים מתקדמים באוניברסיטת בן-גוריון בהדרכתו של פרופ' ס' רוזן. תודה לפרופ' רוזן על הערותיו המועילות. המחקר נכתב בסיוע קרן המלגות של מרכז גיו אלון.

הארכיאולוגיים המוצגים כאן בדרכים אחדות. כותבת שורות אלה בחרה לדון בנושא מנקודת ראות אנתרופולוגית. מסיבה זו אין המאמר מתייחס למחקרים חברתיים שפורסמו על יהודה (לדוגמה: רביב, תשנ"ג; בנדור, תשמ"ז).

גישות ומושגי יסוד בארכיאולוגיה החברתית ותמונת המצב בארץ יהודה

גודאינף (Goodenough, 1965) טבע מושגי יסוד כגון "יחסי זהות" (identity (relationships), "זהות חברתית" (social identity) ו"אישיות חברתית" (social personal). במילים אחרות: לכל פרט בחברה יש מעמד, המאגד בתוכו זכויות וחובות, שהם סיכום כל יחסיו החברתיים. חוקרים אחרים השתמשו במונחים שטבע ליצירת מודלים מורכבים לשחזורן של חברות עבר.

לדעת אקו (Ucko, 1969) אי אפשר אמנם להקביל במדויק בין שתי תרבויות, אך אפשר לנתח תרבות פרי-היסטורית באמצעות תרבות פרימיטיבית, החיה בימינו במקום מרוחק על פני כדור הארץ, ובאופן זה להיטיב להבין אספקטים משותפים של הקיום האנושי. בהסתמך על איסוף נתונים אנתרופולוגיים ואתנוגרפיים הגיע אקו למסקנות הבאות:

- אין חברה אנושית סטטית, ולכן משתנים מנהגי הקבורה תכופות ומסיבות שונות.
- אפשר שמנהגי קבורה וכלי חרס יישארו ללא שינוי בעוד האמונות הדתיות, שמנהגים אלה התבססו עליהן, השתנו.
- תרבות או חברה משתמשת ביותר מטיפוס אחד של קבורה. צורת הקבורה יכולה לשקף את מעמדו של הנפטר או להיות חסרת משמעות חברתית לחלוטין.
- לכיוון השכבת הגופה ולתנוחת הגוף יכולה להיות משמעות סמלית.
- חברה, המחזיקה ביותר מצורת קבורה אחת, מנהגי הקבורה שלה עלולים להשתנות במהירות; הם אינם יציבים.
- מנהגי קבורה נחשבים אמנם מאפיינים תרבותיים, אך אינם משקפים בהכרח יציבות אתנית או שינוי אתני.
- קיומם של מנהגי קבורה אינו מצביע בהכרח על אמונה בחיי העולם הבא.
- מנחות קבורה אינן מלמדות בהכרח על מעמד חברתי גבוה או נמוך.

יישום מצע העבודה של אקו על הנתונים הארכיאולוגיים בארץ יהודה נתקל בקשיים

הבאים:

- רובם המכריע של בתי-הקברות ביהודה לא נחפרו או נסקרו באופן מלא, במיוחד אלה שבהר יהודה, מעבר ל"קו הירוק". ישנם בתי-קברות שמוכרת בהם מערה אחת בלבד או מערות בודדות למרות שהם מכילים מערות קבורה רבות, לדוגמה באל-ערוב (יורסקי, תשנ"ז) ובתל חליף (Borowski, 1994). לעומת זאת, טוב המצב בירושלים לאין שיעור, שכן שלושת בתי-הקברות של העיר מוכרים היטב (אוסישקין, תשמ"ז; ברושי, ברקאי וגיבסון תשמ"ג; ברקאי, תשמ"ה; דייוויס וקלונר תשל"ח; רייך, תשנ"ד; רייך ושוקרון תשנ"ד; ועוד), אם כי בעיקר מההיבט האדריכלי כיוון שרובן המכריע של מערות הקבורה נמצא ריק מממצאים. עם זאת, ברחבי יהודה ידועות כיום למעלה מ-300 מערות קבורה (יורסקי, 1995, 109).

2. מאז נוספו לבסיס הנתונים שבידינו מערות קבורה נוספות.

- בד בבד עם תפוצתם הרחבה של קברי המערות ברחבי ממלכת יהודה כולה נמצאו סוגים נוספים של קבורות (להלן) המלמדים על כך, שביהודה נהגו לקבור גם בצורות אחרות.³
 - כיוון משכבי הראש במערות קבורה אחדות ביהודה מלמד, שלא היו שיטה וכללים בעניין זה (יזרסקי, 1995, 89), ולכן אי אפשר להגדיר את זהותו החברתית של הנפטר על פי קריטריון זה. הנתונים הארכיאולוגיים מלמדים, שהנפטרים הונחו ברוב המקרים על גבם או על צדם (אוישיסקין, תשמ"ז, 81; ברקאי, תשנ"ד, 149; דייוויס וקלובר, תשל"ח).
 - באשר לזיהויה של חברה מסוימת על פי מנהגי הקבורה שלה אין ספק, שהקבורה במערות טבעיות או חצובות הוא מנהג שאפיין את ארץ יהודה בתקופת הברזל ב. תפוצתן של מערות הקבורה מלמדת חד משמעית על היותן מרכיב משותף בתרבות החומרית של יהודה בתקופה הנדונה (Yezereski, Forthcoming).
 - המידע המצוי בתנ"ך אודות מנהגי הקבורה ביהודה עקיף בדרך-כלל ומובלע בסיפור המאורעות, ולכן אין אפשרות לקבוע חד משמעית האם האמינו בתקופת בית ראשון בחיים בעולם הבא.⁴ עם זאת ניתן להסיק מן הממצא על קיומם של טקסי קבורה מסוימים (לדוגמה: אושיסקין, 1973, 45). מנחות הקבורה שנמצאו בקברים מצביעות על אחידות מסוימת בהרכבם של מכלולי כלי החרס, וכן הן מלמדות באופן כללי על אמצעיה הכלכליים של המשפחה.
 - דבריו של אקו בדבר תכונה תרבותית, הנשמרת לאורך זמן ממושך, דורשים התייחסות זהירה בכל הקשור למנהגי הקבורה ביהודה. הקשר שבין התרבות החומרית ביהודה בתקופת הברזל ב ובין זו של תקופת הברונזה המאוחרת נשמר במידה רבה בכל הכרוך במנהגי הקבורה במערות. יש לציין, שבמשך תקופת הברזל א התקיימה כנראה הקבורה במערות רק באתרי דרום הארץ, שלא חרבו בסוף תקופת הברונזה המאוחרת: תל חליף ותל עיטון. בתקופת הברזל ב חזר הנוהג לקבור במערות, ונוהג זה נפוץ ברחבי יהודה. יש בכך עדות לחברה בעלת תרבות חומרית אזונית ייחודית, ששלובים בה מרכיבים תרבותיים כנעניים קדומים. כלומר, יציבותם ומשך הופעתם של מנהגי הקבורה במערות ביהודה בתקופת הברזל אינם משקפים בהכרח יציבות אתנית ודתית, כפי שהציע אקו.
- בינפורד, שהיה מחלוצי החוקרים בתחום ההיבטים החברתיים של מנהגי קבורה, פרסם בראשית שנות ה-70 מאמר מפתח בנושא זה (Binford, 1972). סאקס (Saxe, 1970) יישם את עקרונות הניתוח של מנהגי הקבורה בתוך ההקשר של המערכת החברתית על שלוש חברות באזורים שונים בעולם, והשלים את התיאוריה של בינפורד באמצעות נתונים אתנוגרפיים נוספים. לדעת בינפורד משקפים מנהגי קבורה הבדלי מעמד והבדלים בשייכות הקבוצתית של הנפטר. מנהגי קבורה מתאפיינים ביציבות לטווח ארוך (בניגוד לאקו): (Ucko, 1969, 273-274); שינוי במנהגי קבורה של חברה מסוימת מתרחש בתגובה לגורמים שונים ובהצלבה עם מרכיבים אחרים של השיטה החברתית (Binford, 1972, 238). בינפורד בדק איזה היבטים של ארגון חברתי עברו סימבוליזציה ומשתקפים במנהגי הקבורה, והגיע לשני מרכיבים, שעל פיהם יש להבין את התופעות החברתיות בכל קבורה: המרכיב הראשון הוא דמותו החברתית (social persona) של הפרט בחברה, שעל פיה מתייחסים
-
3. מאמר זה אינו עוסק בחדרים החצובים שנחשפו בירושלים, במדרון המערבי שמול קשת רובינסון (55-50, Mazar & Mazar, 1989), שכן הגדרתם על-ידי החופרים כמערות קברים עשויות במתכונת קברי אכזיב נראית לנו בעייתית ביותר בשל מיקומן ליד הר הבית, בשל התכנית, הזרה לתמונת קברי המערות ביהודה בתקופת הברזל, ובשל העדר ממצא מתארך.
4. בניגוד לדעת ברקאי (תשנ"ד, 152-155).

אליו גם לאחר מותו. דמות זו כוללת גיל, מין, מעמד חברתי, השתייכות חברתית ומקום התרחשות המוות. סאקס הרחיב את הגדרת הדמות החברתית לנכבד בא בימים, נשוי/רווק, וילדים שגילם פחות משבע שנים (Saxe, 1970, 69). המרכיב האחר הוא הרכבה וגודלה של היחידה החברתית, המכירה באחריות ובמחויבות כלפי הנפטר (Binford, 1972, 225-226).

בחינת הנתונים הארכיאולוגיים של ארץ יהודה לאור הגדרותיהם של בינפורד וסאקס מלמדת כי:

- אין אפשרות להשוות את מנהגי הקבורה של ארץ יהודה עם אלה של יחידות תרבותיות שכנות כיוון שהם מתייחדים לתחומי ממלכת יהודה בלבד (Yezerky, Forth-coming), כלומר: השוואה בין נתונים מבתי-קברות שונים תעשה בין אתרים יהודאיים בתוך המערכת התרבותית של ארץ יהודה בלבד.
- מציאותם בירושלים של בתי-קברות נפרדים לבני מעמדות חברתיים וכלכליים שונים תואמת את העיקרון של הקצאת שטחי קבורה נפרדים על פי השתייכות חברתית (להלן).
- רוב קברי המערות ביהודה הם קברי משפחות, שנפטרים נטמנו בהם לאורך דורות, ולכן הגדרה מפורטת של הדמות החברתית של הנפטרים אינה אפשרית ברוב המקרים. במקרים מסוימים, אך מעטים, ניתן כנראה להגדיר את מקום קבורתו של ראש המשפחה, משום שניתן לכך ציון מיוחד בתוך אדריכלות מערת הקבורה (להלן). באופן זה ניתן לבודד היבטים של גיל ומין.

בינפורד דן גם בסמלי מעמד כגון חפצים "אקזוטיים" שהובאו ממרחקים, חפצים מעוטרים במיוחד ו/או כאלה המיוצרים בקפדנות טכנולוגית יוצאת דופן (Binford, 1972, 222). בתיעוד הארכיאולוגי ממערות הקבורה ביהודה אין כמעט דוגמאות לפריטים יוצאי דופן כאלה. בשל מיעוט הנתונים ניתן – במקרים הבודדים שבהם מערת הקבורה לא נמצאה שדודה לחלוטין – להבחין כללית רק בין מנחות קבורה בקברי זלת העם (רייד, תשנ"ד, 105) ובין אלה שבקברי המעמד הכלכלי הגבוה (ברקאי, תשמ"ה, 296).

המסגרת החברתית שניסחו בינפורד וסאקס הפכה מאז שנות ה-70 לאבן הפינה של מחקרים חברתיים רבים בנושא הקבורה. תאינטר ובראון הלכו בעקבותיהם והוסיפו לדוגמה את האבחנה, שכמות המאמץ (effort expenditure) המושקעת בהכנת קבר מצביעה על מעמדו המיוחד של הפרט הקבור בו (Brown, 1981, 25; Tainter, 1978, 125). קריטריון זה חשוב לענייננו בהסתיוגויות מסוימות: רוב קברי המערות ביהודה הם משפחתיים, ולכן מלמד פארו של הקבר על מעמדה של המשפחה כולה ולא על זה של פרט מסוים. קברי כפר השילוח מלמדים על הקצאת בית-קברות נפרד לאנשים בעלי ייחוס ולנושאי תפקידים בכירים בחצר המלכות. יש בהם אלמנטים שאינם אופייניים לשאר הקברים ברחבי ארץ יהודה בכלל ובירושלים בפרט; זוהי קבורה שאינה משפחתית, שניכרת בה השקעת משאבים כלכליים רבים ביצירת קבר מפואר בעל אדריכלות יוצאת דופן, לדוגמה "קבר בת פרעה" (אוישסקין, תשמ"ז, 47-63).

מיון הנתונים הארכיאולוגיים מארץ יהודה

קבורה משפחתית במערות חצובות וטבעיות היא "ירוש" תרבותית מתקופת הברונזה המאוחרת (שורשיה נעוצים בתקופה מוקדמת עוד יותר), שהתפתחה מבחינה אדריכלית

ביהודה בתקופת הברזל, והפכה למאפיינת התרבות החומרית היהודאית בתקופת הברזל (Yezerky, Forthcoming). טיפוס זה של קבורה הוא *selected attribute* – המאפיין התרבותי שבאמצעותו ניתן להכיר את המבנה החברתי של ממלכת יהודה בתקופת הברזל טוב יותר. זווית הראייה הנבחרת כאן היא ארכיאולוגית-אדריכלית בלבד (על אותו הנושא מזווית ראייה מקראית ראה לדוגמה: רביב, תשנ"ג, 3–60). נשאלת השאלה איזה הוא המודל המחקרי המתאים ביותר לניתוח הנתונים הארכיאולוגיים. על פי ניסיון מצטבר במחקר ידוע, שבסיס נתונים מבית-קברות אחד לעולם אינו זהה בדיוק לזה מתרבות אחרת, אפילו אם היא סמוכה גיאוגרפית או מקבילה כרונולוגית. כן יש לזכור, ששמליה של דרגה חברתית מסוימת עלולים להיות שונים זה מזה באופן קיצוני בקרב חברות שונות (Brown, 1981, 26). מתודות מיון מסוימות כגון *cluster analyses* ו-*seriation* (נתונות בסופו של דבר תמונה של ערכים תרבותיים, יחס החברה כלפי הנפטר, חלוקות משנה חברתית ואתניות ועוד). דגמים מרחביים (*spatial patterning*) של מיקום קברים בתוך בית-קברות מסוים נותנים תמונה חלקית בלבד. היבטים אחרים כגון קרבה ביולוגית בין הנפטרים, פלאודמוגרפיה, פלאופתולוגיה ותזונה לא נבדקו כמעט עד היום. מבחינה מתודית טוב היה להוסיף לדיון גם נתוני התיישבות ודגמי יישוב, אך במקרים רבים לא נחפרו היישובים, שבת-הקברות שייכים להם כלל ועיקר ולעתים נחפרו חלקית. יש לציין, שהגורמים שהכתיבו את מיקומם של בתי-הקברות ביהודה הם ברוב המקרים המרחק מהיישוב כאשר מדובר בעיר והמיקום בתוך הנחלה המשפחתית כאשר מדובר באחוזה כפרית. בשני מקרים בלבד ניתן לדבר גם על גורמים טופוגרפיים וגיאולוגיים: גיא בן-היננס, המהווה גבול טבעי של תחום ההתיישבות במערב ירושלים ובדרומה, ובתי-הקברות של לכיש, המנצלים במקרים רבים עשרות מערות וחללים טבעיים מסביב לתל. ניתוח התופעות החברתיות בקברי יהודה בתקופת הברזל מצטמצם, אם כך, לקריטריונים הבאים: צורת הקבר וגודלו בהשוואה לקברים אחרים בבית-קברות נתון ובהשוואה לקברים בבתי-קברות אחרים בארץ; מיקומו של הקבר ביחס ליישוב שאליו הוא שייך וריחוקו ממנו; וכן נוכחותם או העדרם של מרכיבים אדריכליים מיוחדים ושל ציורפים יוצאי דופן שלהם בתוך הקבר עצמו בהשוואה לידוע מקברים אחרים באותו בית-הקברות ובבתי-קברות אחרים.

ריבוד חברתי בירושלים ובערי השדה

גודלם של הקברים, איכות החציבה שלהם ומיקומם ביחס לעיר יכולים ללמד על ריבוד חברתי הן בראייה רחבה של הממלכה כולה והן בראייה מצומצמת של היישוב היחיד. בניתוח של מערך בית-קברות יש להפריד בין אילוצים סביבתיים כגון טופוגרפיה וסוג מסלע ובין משתנים חברתיים כגון הקצאת שטחים נפרדים לקבורתן של קבוצות חברתיות (Ucko, 1969). עקרון ה"תפוצה המרחבית" (*spatial distribution*; Chapman & Randsborg, 1981, 14–19) מסביר את כללי המדרג החברתי בירושלים באמצעות הפרדה גיאוגרפית בין שדות קבורה של אצילים, עשירים ו"עמך".

המאפיינים של קברי אצילים ועשירים הם: רוב הקברים אינם משפחתיים אלא נועדו לקבורתם של פרטים בודדים או זוגות; ברובם אין מאספות כיוון שהקבורה ראשונית; איכות החציבה של מערות הקבורה קפדנית וניכרת שמירה על קווי קירות ישרים, על זוויות ישרות במפגש הקירות ועל החלקה של פני הקירות; וכן מופיעים בהם אלמנטים עיטוריים כגון: תקרה גמלונית או מקומרת, כרכובים זוויתיים במפגש הקירות עם התקרה

(אוישיסקין, תשמ"ז, איור 24, כרכוב מצרי (שם, איור 31), ספינים מגולפים (ברקאי, תשנ"ד, איור 14) וארונות קבורה חצובים הנתונים בגומחות חלון (אוישיסקין, תשמ"ז, 237–243; ברושי, ברקאי וגיבסון, תשמ"ג, 20 ואילך). כל אלה מקנים למערות הקבורה של האצולה הידור, שאינו מצוי במערות קבורה אחרות בירושלים ובפריפריה. הפרטים האדריכליים בקברי כפר השילוח, שנעשו בהשפעה זרה (אוישיסקין, תשמ"ז, 284–287), מלמדים על קשרים עם ארצות חוץ, שלא יכלו להיות נחלתם של פשוטי העם. כן נמצאה שם כתובת הקבורה של שר בחצר המלכות (אוישיסקין, תשמ"ז, 285). גם מיקומו של אתר הקבורה – מול עיר דוד – מצביע על ייחוסם של הנקברים.

לא כל המאפיינים האלה נמצאים בכל מערות הקבורה למיוחסים בירושלים, לדוגמה במערות הקבורה המפוארות והמשוכללות שבשטח מנזר סטי אטיין. הקבורה שם הייתה משפחתית ובחדרים יש מאספות גדושות בעצמות של נפטרים רבים (Barkay & Kloner, 1986, 35). שתי המערות שנמצאו מדרום לשער יפו ממוקמות אמנם בגיא בן-הינום, אך הן נועדו לקבורה ראשונית של בודדים (ברושי, ברקאי וגיבסון, תשמ"ג, 18 ואילך) וזאת נוסף על קווי דמיון אדריכליים אחרים לקברי כפר-השילוח. כל אלה מלמדים, שאנשים ממעמד חברתי וכלכלי גבוה נקברו במקום (ברושי, ברקאי וגיבסון, תשמ"ג, 29). המסקנה, אם כך, היא, שכל מערת קבורה מפוארת בירושלים מעידה על שייכותה למשפחה בעלת אמצעים כלכליים ניכרים, אך אם אינה ממוקמת בכפר-השילוח מעיד הדבר שבעליה לא נמנו עם מעמד האצולה. הניגוד בין מערות אלה ובין מערות הקבורה שנחשפו במתחם ממילא בולט במיוחד. קברי מתחם ממילא חצובים ברישול ומכלולי הקבורה כוללים בעיקר כלי חרס ומעט מאוד תכשיטים וחפצים אחרים (רייד, תשנ"ד, 105). מכאן מסיק החופר, כי במתחם ממילא נקברו בני דלת העם ונראה כי הצדק עמו.

ברוב בתי-הקברות שבערי השדה של יהודה קשה יותר לעמוד על מציינים של ריבוד חברתי. לעתים קיימת הפרדה מרחבית מקומית, הבאה לידי ביטוי בבחירת מיקום הקבר בסמיכות ליישוב, בהבדלים בגודלן של המערות וברמות שונות של חציבה וגימור. אלה מלמדים משהו על קיומם של מעמדות בחברה המקומית ועל האמצעים הכלכליים שהיו בידי המשפחה, לדוגמה: בלכיש בולטות התופעות של ריבוי קבורות בחללים ובמערות טבעיים, שימוש משני במערות קבורה שנחצבו בתקופות קודמות וקברי הטמנה (להלן). לעומתם מפתיע מיעוטן של מערות קבורה חצובות על פי הטיפוס השכיח ביהודה בתקופת הברזל ב (לדוגמה: Tufnell, 1953, fig. 21). מציאותן של מערות אלה מצביעה על קיומה של שכבה עשירה ומיוחסת בעיר, שיכולה הייתה להרשות לעצמה חציבת מערות קברים בדומה לנוהג הנפוץ בבירה.

ודוגמה נוספת: במערות של בית-הקברות בחורבת זעק (ראה הערה 1 לעיל) ניכרת אחידות מסוימת במידותיהן הקטנות של המערות ובחציבה על פי תכניות לא רגולריות. כל אלה מלמדים כנראה על אוכלוסייה שאמצעיה הכלכליים צנועים. לעומתן חצובה אחת המערות – מס' 20 – בפאר רב יחסית. המערה כוללת שני חדרים וניכרת בה הקפדה על חציבת קירות ישרים ומקבילים זה לזה. מערה זו מבודדת ומרוחקת מעט משאר המערות ולכן נראה, שהשתייכה למשפחה שייחוסה החברתי והכלכלי גבוה מזה של שאר תושבי המקום.

קבורות של אבות המשפחה ונכבדיה בירושלים ובערי השדה

במערות רבות נמצאים מתקני קבורה כגון אצטבות וארונות חצובים וכן מתקנים נלווים כגון ספלולים חצובים, כריות עם משכבי ראש ותאים חצובים. הופעתם בצירופים יוצאי

דופן ובמיקומים שונים מעלה את האפשרות, שכבוד מיוחד הוענק לפרט מסוים מתוך המשפחה, הקבורה במערה מסוימת זו, לדוגמה: קבורה בארון חצוב בעוד שאר הנפטרים מונחים על גבי אצטבות; אצטבה אחת מתוך השלוש שבחדר רחבה יותר ומורמת מעל השתיים האחרות; אצטבה אחת מתוך השלוש שבחדר מוקפת במסגרת חצובה ובמעקה, ואולי נוספת לה גם כרית להנחת ראש הנפטר ו/או מתקנים אחרים; או אי התקנתה של מאספה באחד מחדרי הקבורה של מערכת קבורה רבת חדרים, המצביעה כנראה על נפטרים מסוימים שזכו לקבורה ראשונית בעוד שאר הנפטרים הועברו לקבורה משנית במאספה.

הדוגמה המפורטת ביותר בירושלים נמצאת במערה מס' 1 שבמנזר סטי' אטיין: "חדר הארונות" (מס' 7) נועד לקבורה ראשונית בניגוד לשאר חדרי הקבורה, שיועדו לקבורה משנית. הנפטרים הונחו בשלושה ארונות קבורה, שנחצבו מסלע המערה. הארון שמול הפתח מורם יחסית לשני האחרים ולכן ייתכן, שאבי המשפחה נקבר בו בעוד שתי נשותיו מונחות בארונות הצדדיים (ברקאי, תשמ"ה, 87, 112, 113). דוגמאות נוספות וצנועות יותר:

- במערה מס' 24 שבכפר השילוח, בחדר 25, נמצאו שלוש אצטבות קבורה חצובות בצורת האות ח"ית. מעבר לשמאלית שבהן חצובה גומחת אצטבה נוספת (אוישישקין, תשמ"ז, 133-144).

- מערה מס' 20 שבכתף הינום נועדה לקבורה משפחתית, אך חצוב בה גם ארון קבורה ליחיד (ברקאי, תשמ"ה, 317).

- במערכת הקבורה מס' 24 שבכתף הינום, בחדר 25, יש אצטבה שלישה נפטרים, אצטבה שנייה שנועדה לצמד נפטרים ואצטבה שלישית לאדם אחד בלבד (ברקאי, תשמ"ד, איור 5).

- במערה מס' 3 שבבית-הקברות הקראי בגיא בן-הינום מצויה אצטבה אחורית רחבה ומורמת מן השתיים הצדדיות וספולים חצובים כנראה לנסך (ברקאי, תשמ"ה, 351 וציור 146).

בערי השדה של יהודה אין כמעט ציונים מיוחדים למקום קבורתם של אבות המשפחה בתוך מערות הקבורה. דוגמאות נמצאו במקומות הבאים:

- במערת הקבורה מס' 15 בתל א-נצבה הופרדה האצטבה השמאלית מן האצטבה האחרות באמצעות מעקה אבן חצוב (McCown, 1947, fig. 20).

- בקבר מס' 13 בגבעון, משמאל לפתח, יש שתי אצטבות וארון קבורה חצוב עם כרית לראש (Eshel, 1987, 11-13). בקבר מס' 14 יש ארון דומה, אך הוא ממוקם מול הכניסה (ibid, 13).

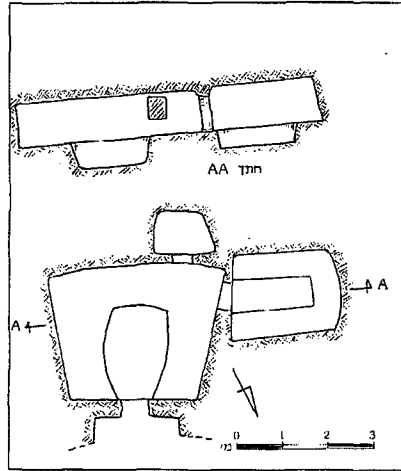
- במערה שליד חירבת טביקה וחלחול יש שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ית, אך רק לשמאלית יש מעקה חצוב (יזרסקי, 1997, איור 2).

- במערה מס' 6 בבני דניאל (ראה הערה 1 לעיל) יש שלוש אצטבות רחבות במיוחד, שעל כל אחת מהן ניתן להשכיב נפטרים אחדים בעת ובעונה אחת. בירכתי החדר, מעבר לאצטבה הימנית, חצוב חדר קטן ללא מאספה ועם שלוש אצטבות סדורות בצורת האות ח"ית (איור 1). נראה, שחדר זה יוחד לאבות המשפחה או למיוחסים אחרים מבניה.

- קבר מס' 1 בחירבת אלי-כום כולל שלושה חדרי קבורה, שבשניים מהם יש מאספות. בחדר הקבורה האמצעי אין מאספה ולכן ייתכן, שחדר זה יועד לאבות המשפחה, שנטמנו בו בקבורה ראשונית (Dever, 1969-70, fig. 2).

- במערכת הקבורה בתל גודד, בצפון, יש חדר קבורה גדול במיוחד עם מאספה גדולה

ועמוקה בפינה הצפונית-מזרחית. נראה, שהחדר נועד לקבורתם של נפטרים רבים (קלונר, 1985).⁵ לעומת זאת, שני חדרי הקבורה שבמערב קטנים מאוד ובכל אחד מהם חצובים ארון קבורה ושתי אצטבות.

איור 1: מערה מסי 6 בנבי דניאל

קברי זוגות וקבורת נשים וילדים

בית-הקברות בכפר-השילוח הוא היחיד כמעט, שניתן להצביע בו בוודאות יחסית על קבורה של זוג. במערות הקבורה המכילות שני משכבי קבורה ללא מאספה נטמנו גבר ובת וזוג לחיים – אשתו או אמתו (אוישישקין, תשמ"ז, 220–221). בקבר מסי 35 מעידה הכתובת על מעמדה החברתי של האמה ועל זכותה להיטמן לאחר מותה לצדו של אדונה (אביגד, 1954, 9–17). בקבר מסי 10 נמצא המשכב האחורי שבארון הקבורה הכפול

במפלס גבוה מעט מן המשכב הקדמי. הוא חצוב כך, שגופת המת הונחה עליו כשהיא נטויה מעט על צדה לכיוון המשכב הקדמי (אוישישקין, תשמ"ז, 81). תופעה דומה נמצאה גם בקבר מסי 16 (אוישישקין, תשמ"ז, 102). קבורות זוג נוספות בתוך ארונות חצובים נמצאו במערות הקבורה מסי 42 ו-49 (אוישישקין, תשמ"ז, 200, 211). קבורה של שני צמדי נפטרים נמצאה כנראה במערה מסי 2 שמדרום לשער יפו (ברושי, ברקאי וגיבסון, תשמ"ג, 20 ואילך). לדעת ברקאי נטמנו ב"חדר הארונות" שבקבר מסי 1 במנזר סטי' אטיין נשותיו של אבי המשפחה בארונות הקבורה הצדדיים בעוד הוא עצמו נטמן בארון חצוב ומורם מול הכניסה לחדר (ברקאי, תשמ"ה, 85–86).

מחוץ לירושלים קשה להצביע על קבורת זוגות להוציא בקבר מסי 6006 בלכיש. גבר ואישה נטמנו שם יחדיו על האצטבה המערבית של הקבר. ליד ראשה של האישה נמצאה צפחת וליד ידה – חרפושית. ליד הגבר הניחו סכין ברזל, קובעת וקנקן (Tufnell, 1953, 10:1–2, fig. 31 & pl. 247 ff.). נראה ששנים זכו בדרך-כלל לאחר מותן לקבורה דומה לזו של הגברים, כולל המנחות שנטמנו עמן. הממצאים ממערות הקבורה שנמצאו חתומות במורד הר ציון (דייוויס וקלונר, תשל"ח) ובחורבת ענים (יורסקי ולנדר, בדפוס) מאשרים מסקנה זו.

מותם של ילדים ללא עת היא פגיעה בחוליות ההמשך של שלשלת המשפחה ואיום מסוים על המשכיותה. למרות זאת נקברו ילדים בארץ יהודה בתקופת הברזל ב ללא ציון מיוחד ביחד עם הוריהם בקבר המשפחתי. גם מנחות הקבורה היו כנראה דומות. במקרה אחד בלבד נמצא מקום נפרד במערת הקבורה, שיוחד לקבורתו של ילד: בקבר מסי 3 בתל אינצבה. משמאל לפתח הכניסה נתצבה גומחה ובתוכה הונחו עצמותיו של ילד (McCown, 1947, 102).

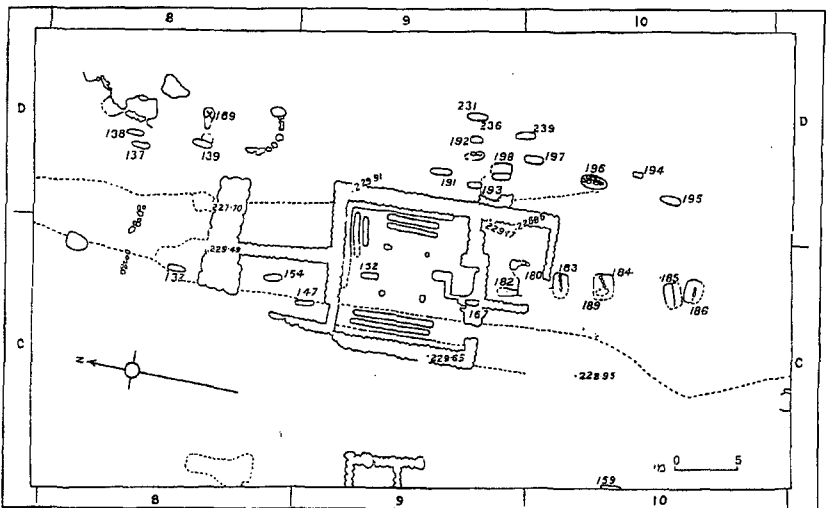
5. תיאור המערה כאן שונה מזה שמביא קלונר. בסיוור עירכתי במערה שבתל גווד בספטמבר 1995 עם ב' יוסו מרשות העתיקות התברר, שוודדי עתיקות מינו חלק מן העפר שבחדרים, וכתוצאה מכך נחשפו ארונות הקבורה החצובים בשני החדרים המערביים.

קברי הטמנה ומשמעויות חברתיות

בשני מקומות בארץ יהודה נמצאו שני טיפוסים נוספים של קבורה נוסף על קברי המערות המשפחתיים: קברי פיר במתחם ממילא בירושלים (רייך ושוקרון, תשנ"ד, 80) וקברי הטמנה בלכיש (Tufnell, 1953, 171-177). אקו הראה, שברוב המקרים הידועים משדה האתנוגרפיה נוקטת חברה ביותר מטיפוס קבורה אחד, וצורות אלה מציגות את מעמדו החברתי של הנפטר. אין לדעת האם יש הסבר דתי לריבוי צורות הקבורה בארץ יהודה. במקרה זה נעשה שימוש בעקרונות העבודה שהציעו בינפורד וסאקס בדבר משמעותם של השטחים שנבחרו לשמש בתי-קבורות ובדבר היחס שבין המאמץ המושקע בהכנת קברו של הפרט ובין מעמדו החברתי. על פי עקרונות אלה מוצעות בזאת האפשרויות הבאות:

- הנטמנים היו אנשים עירייים ולכן לא חצבו לעצמם קברי מערות משפחתיים.
- הנטמנים היו חסרי אמצעים כלכליים ולכן לא יכלו להרשות לעצמם לחצוב קברי מערות.
- הנטמנים חיו בשולי החברה או שלא השתייכו אליה, אולי בשל היותם נוכרים.
- ההטמנה הייתה צורת קבורה רגילה ומקובלת ללא משמעויות חברתיות מיוחדות.

המקבץ העיקרי של קברי הטמנה בלכיש היה בין החורבות של מקדש החפיר מתקופת הברונזה המאוחרת (איור 2). נראה, שהמקום נועד לקבורה בתקופת הברזל על פי כיוונום האחיד של הקברים ברוב המקרים. נראה גם, שבעבר היו הקברים מסומנים על פני השטח, כיוון שאין הם אינם פוגעים זה בזה. אין הבדל מהותי בין סוגי המנחות שהונחו בקברי ההטמנה ובין אלה שנמצאו בקברי המערות ולכן נראה, שמדובר בצורת קבורה מקובלת ונפוצה, אם כי צורה זו התגלתה עד כה בלכיש בלבד.

מקור: Tufnell, 1953, fig. 19

איור 2: קברי הטמנה במקדש החפיר בלכיש

שדה הקברים במתחם ממילא מהווה למעשה את חלקו הגבוה של בית-הקברות המערבי של ירושלים שבניא בן-הינזום. המכלולים שנמצאו במערות הקבורה מס' 5 ו-7 מצביעים על דלות כלכלית מסוימת של הנפטרים. לכן סביר להניח, שגם הנטמנים בקברי הפיר נמנו על שכבה כלכלית וחברתית דומה, שאם לא כן היו נטמנים במקומות "טובים" יותר, כגון בית-הקברות המזרחי בכפר-השילוח או בבית-הקברות הצפוני. מכאן, שבמקרה של קברי הפיר במתחם ממילא מלמדת צורת הקבורה על מחסור באמצעים כלכליים, שלא אפשר חציבת מערת קבורה משפחתית.

סיכום, דיון ומסקנות

הבחנים שיושמו בניתוח הנתונים הארכיאולוגיים משדות הקברים ביהודה מתקופת הברזל ב הם שילוב של מודלים אחדים, שהוצעו על-ידי חוקרים שונים. ביסוד כולם מצויה ההשקפה החברתית, והתפתחות חלקם הייתה למעשה זה מתוך זה. אף לא מודל אחד מתאים לניתוח הנתונים הארכיאולוגיים מיהודה בשל הרקע הגיאוגרפי והחברתי השונה. קיימים גם חללים גדולים מאוד במקורות ההיסטוריים ובנתונים הארכיאולוגיים, הקשורים למנחות הקבורה. המטרה שהוצבה במאמר זה הייתה להכיר את הריבוד החברתי בירושלים ובפריפריות מנקודת הראות של אדריכלות הקברים. ההיבטים שנבדקו הם:

- social persona: מין הנפטר; נתונים אודות גיל הנפטרים אינם מצויים כמעט ומשלוח היד שלהם אינו ידוע כלל.
- social identity: היבטים של אבי המשפחה, נשותיו, מעמד האמה וכדומה;
- spatial patterning (= spatial distribution): בחירת מקום הקבר על פי קרבה ליישוב, טיב המסלע וכדומה;
- sud-group affiliation: התקבוצות של נפטרים בעלי רקע חברתי וכלכלי דומה;
- effort expenditure: גודלה של מערת הקבורה, איכות החציבה והגימור ותוספת של אלמנטים אדריכליים יוצאי דופן.

בחברה מעמדית מורכבת נקבעים הבדלי המעמד על בסיס פוליטי וכלכלי. בבית-הקברות בירושלים מאשרים זאת, כולל ההבדלים הבולטים בין מערות הקבורה בבית-הקברות בכפר-השילוח ובין מערות הקבורה בגיא בן-הינזום. גם התנ"ך מלמד על הבדלי המעמדות בירושלים ועל פערים חברתיים וכלכליים עמוקים (ישעיהו א:כג; ב:ח; ירמיהו ב:כו ועוד). המעמד הגבוה בירושלים התבסס על נטילת חלק במערך האדמיניסטרציה הממלכתית ועל צבירת נכסים ועושר. החיים בבירה הביאו עמם גם השיפה להשפעות תרבותיות ואומנותיות מחוץ לממלכה, ואלה מצאו את ביטוין בין השאר בעיטורים אדריכליים בקברים (אוישישקין, תשמ"ז; בראקאי, תשמ"ה, 98-99, 312). במערות הקבורה שבערי השדה לא נמצאו מוטיבים אומנותיים מיובאים מסוג זה. הקברים מלמדים, שההבדלים המעמדיים נשאו אופי משפחתי שונה, וסביר להניח, שמקורם במסורת מורשת היטב של הגניאלוגיה השבטית והמשפחתית, מבנה השבט ומעמדו הדומיננטי של האב - ראש המשפחה (ראה עוד: רובין, תשנ"ד, 258; פאוסט, תשנ"ז, 131-132). למרות שסביר היה למצוא בקבר המשפחתי אלמנט אדריכלי, שיבליט את מעמדו של אבי המשפחה הקבור בו, נראה, שרעיון הקבורה המשפחתית הקולקטיבית היה מספק. ככל שהיישוב היה קטן ומרוחק יותר ממרכז עירוני כך הייתה החברה שחיייתה בו שוויונית יותר מבחינת אמצעי הקיום שלה, ולכן מורכבת פחות מבחינה מעמדית.

יש לזכור, שבניתוח מן הסוג המוצג כאן עשוי הריבוד החברתי של חברת עבר להתגלות בסופו של דבר שונה ומנוגד לחלוטין לתפישתו החברתית של החוקר. כך עלולה להתקבל תמונה מעוותת לחלוטין, שאין לה אחיזה כלשהי במציאות של חברת העבר הנדונה.

רשימת מקורות

- אביגד נ', 1954;
- מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים.**
- אוסישקין ד', 1973;
- "קברים מן התקופה הישראלית בתל עיטון", בתוך: י' אהרוני (עורך), **חפירות ומחקרים מוגש למרפסור שמואל ייבין, תל-אביב, עמ' 31-47.**
- אוסישקין ד', תשמ"ז;
- כפר-השילוח, עיר הקברים מתקופת המלוכה, ירושלים.**
- בנדור ש', תשמ"ז;
- בית האב בישראל למן ההתנחלות ועד סוף ימי המלוכה. מבנה החברה הקדומה בישראל, חיפה.**
- ברושי מ', ברקאי ג' וגייבסון ש', תשמ"ג;
- "כלל הקברות מתנחין" - שתי מערות-קבורה מימי בית ראשון ליד החומה המערבית של ירושלים וטיהורן בימי בית-שני", **קתדרה, 28, עמ' 17-32.**
- ברקאי ג', תשמ"ה;
- צפונה ומערבה של ירושלים בסוף תקופת הברזל, חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.**
- ברקאי ג', תשנ"ד;
- "קברים וקבורה ביהודה בתקופת המקרא", בתוך: א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה, ירושלים, עמ' 96-164.**
- דייוויס ד' וקלנר ע', תשל"ח;
- "מערת-קבורה משלהי תקופת בית ראשון במורד הר-ציון", **קדמוניות, יא, עמ' 16-19.**
- יורסקי א', 1995;
- מערות קברים בארץ יהודה בתקופת הברזל - היבטים ארכיאולוגיים וארכיטקטוניים, עבודה גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.**
- יורסקי א', 1997;
- "אתרי קבורה בהר יהודה בתקופת הברזל ב", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושימרון, דברי הכנס השישי, קדומים - אריאל, עמ' 57-72.**
- יורסקי א', תשנ"ז;
- "ממצאים ממערות קבורה מתקופת הברזל בהר חברון", **עתיקות, 32, עמ' 21-36.**
- יורסקי א' ולנדר י', בדפוס;
- "מערת קבורה מתקופת הברזל ב' מחורבת ענים", **עתיקות.**
- פאוטט א', תשנ"ז;
- "מבנה המשפחה בכפר בתקופת הברזל ב", בתוך: ש' דר וז' ספראי (עורכים), **הכפר הקדום בארץ ישראל, תל-אביב, עמ' 131-146.**
- קלנר ע', 1985;
- "מערות קבורה מתקופת מלכי יהודה בשפלה ובהר", **ניקרות צורים, 11-12, עמ' 8-15.**
- רביב ח', תשנ"ג;
- החברה בממלכות ישראל ויהודה, ירושלים.**
- רובין נ', תשנ"ד;
- "הקבורה השניה בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד - הצעה למודל שיטתי לקשר שבין המבנה החברתי לדרכי הטיפול במת", בתוך: א' זינגר (עורך), **קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, ירושלים, עמ' 248-269.**

רייך ר', תשנ"ד;

"בית הקברות באזור ממילא בירושלים", **קדמוניות**, 104-103, עמ' 103-109.

רייך ר' ושוקרון א', תשנ"ד;

"ירושלים, ממילא - 1993-1991", **חדשות ארכיאולוגיות**, קא-קב, עמ' 80-83.

Barkay G. & Kloner A., 1986;

"Jerusalem Tombs from the Days of the First Temple", *BAR*, 2, pp. 22-39.

Binford L.R., 1968;

"Archaeological Perspectives", In: L.R. Binford & S.R. Binford (eds.), *New Perspectives in Archaeology*, Chicago, pp. 5-32.

Binford L.R., 1972;

"Mortuary Practices: Their Study and Their Potential", In: L.R. Binford (ed.), *An Archaeological Perspective*, New York & London, pp. 208-243.

Borowski O., 1994;

"Finds from the Iron Age Cemetery at Tel Halif", *Eretz Israel*, 23, pp. 14*20*.

Brown J.A., 1981;

"The Search for Rank in Prehistoric Burials", In: R. Chapman, I. Kinnes & K. Randsborg (eds.), *The Archaeology of Death*, Great Britain, pp. 25-37.

Brown J., 1995;

"On Mortuary Analysis - with Special Reference to the Saxe - Binford Research Program", In: L.A. Beck (ed.), *Regional Approaches to Mortuary Analysis*, New York & London, pp. 3-26.

Chapman R. & Randsborg K., 1981;

"Approaches to the Archaeology of Death" In: R. Chapman, I. Kinnes & K. Randsborg (eds.), *The Archaeology of Death*, Great Britain, pp. 1-24.

Childe V.G., 1958.

"Valediction", *Bulletin of the Institute of Archaeology*, vol. 1, pp. 1-8.

Dever W.G., 1969-70;

"Iron Age Epigraphic Material from the Area of Khirbet El-Kom", *HUCA*, 40-41, pp. 139-204.

Eshel H., 1987;

"The Late Iron Age Cemetery of Gibeon", *IEJ*, 37, pp. 1-17.

Goodenough W.H., 1965;

"Rethinking 'Status' and 'Role', Toward a General Model of the Cultural Organization of Social Relationships", In: M.B. Banton (ed.), *The Relevance of Models for Social Anthropology*, London, pp. 1-24.

Mazar E. & Mazar B., 1989;

Excavations in the South of the Temple Mount. The Ophel of Biblical Jerusalem (Qedem 29), Jerusalem.

McCown C.C., 1947;

Tell En-Nasbeh I, Archaeological and Historical Results, Berkeley and New Haven.

Saxe A.A., 1970;

Social Dimensions of Mortuary Practices, Ph.D. Thesis, University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.

Tainter J.A., 1978;

"Mortuary Practices and the Study of Prehistoric Social Systems", In: Schiffer M.B. (ed.), *Advances in Archaeological Method and Theory*, vol. 1, pp. 105-141.

Tufnell O., 1953;

Lachish III, The Iron Age, London-New York-Toronto.

Ucko P.J., 1969;

"Ethnography and Archaeological Interpretation of Funerary Remains", *World Archaeology*, vol. 1, pp. 262-280.

Yzerski I., Forthcoming;

"Burial – Cave Distribution and the Borders of the Kingdom of Judea toward the End of the Iron Age", *Tel-Aviv*.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il